

БАДИЙ МАТНДА ЛЕКСИК- СЕМАНТИК ТАКРОР

Илмий раҳбар Ибрагимов Хайрулла-jspi.uz

Қодирова Нилуфар ЖДПИ талабаси,

Тил кишилар ўртасидаги муҳим алоқа воситаси эканлиги барчага маълум. Чунки кишилар тил орқали бир-бирларининг фикрларини тушунадилар. Фикр эса тилнинг энг муҳим элементларидан бири бўлган сўз ва турли грамматик воситалар орқали юзага чиқади. Тилнинг функцияси бу билан чекланмайди, у ҳис туйғу ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. Ушбу вазифа ҳам тилдаги маълум бирликлар асосида юзага чиқади. Бадий матнда иштирок этувчи ҳар қандай тил birlikлари ўзига хос маълум вазифаларга эга бўлиб, улар бевосита тилнинг икки хил функцияси асосида шаклланади. Тилнинг функциялари эса икки хил нутқ формасида намоён бўлади:

“ 1. интеллектуал нутқ формаси; 2. интеллектуал эмоционал нутқ формаси” [1;5].

Бадий матн мазмунининг нейтрал сўзлар ва одатдаги грамматик воситалар орқали реалланиши бу тилнинг интеллектуал нутқ формасига алоқадорлиги билан боғлиқдир. Матн мазмунининг махсус экспрессив – стилистик бўёққа эга бўлган сўзлар, аффикслар, сўз формалари, махсус гап типлари каби воситалар билан реалланиши эса тилнинг иккинчи функцияси яъни интеллектуал эмоционал нутқ формаси билан алоқадордир. Биз фикр юритмоқчи бўлган лексик такрорлар ҳам айнан мана шу эмоционал экспрессивликни ифодаловчи тил формасига таалуқли ҳисобланади.

Маълумки, образлилик, тасвирийлик, экспрессивлик каби терминлар қўлланиши жихатидан кенг маънолидир. Уларнинг баъзилари (образлилик, тасвирийлик) адабиётшунослик термини сифатида ҳам, тилшунослик термини сифатида ҳам қўлланади. Шулардан бири тилшуносликдаги такрорлар бўлиб,

у адабиётшуносликда “такрир” деб номланувчи бадиий санъат турини шакллантиради.

Илмий адабиётлар билан танишиш жараёнида М.Мирзаев, С.Усмонов ва И.Расуловларнинг матнда образлиликни, тасвирийлик ҳамда эмоционал экспрессивликни юзага келтирадиган лексемалар ҳақидаги қуйидаги фикрларига алоҳида аҳамият қаратдик. Улар ўз фикрларида эмоционал – стилистик функция бажарувчи лексемаларга қуйидагича тариф бериб ўтганлар: “ тушунча ифодалашдан ташқари кўпинча таъсирчанликка эришиш ва нутқнинг маълум стилини яратиш мақсадида қўлланадиган сўзлар экспрессив – стилистик лексика дейилади” [2;45]. Матндаги экспрессив вазифасига кўра сўз яъни лексик такрорлар ҳам экспрессив – стилистик лексика таркибидан жой олади. Лексик такрорлар муаллифнинг ижодий маҳоратига қараб, бадиий матнда бир қанча услубий вазифаларни бажариб келади. Жумладан, қаҳрамон ички руҳиятидаги ҳаддан зиёд ҳаяжон, ташқи ҳаракатида бўлган турли ҳолатларни муаллиф нутқи орқали кучайтириш ёки таъкидлаш такрорий лексемаларнинг эмоционал – экспрессив вазифаларига киради.

Бадиий матнда ҳар бир сўзнинг алоҳида ўз ўрнига эга эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак, сўз қўллашнинг ўзини алоҳида бир санъат дейиш мумкин. Аммо бу санъатни ҳамма санъаткор ҳам маромига етказиб эгаллай олмайди. Қачонки, муаллиф томонидан сўз, унинг маъноси ва бу маънонинг тузилиши аниқ тасаввур этилсагина, у санъат даражасига чиқа олади.

Бадиий матнда сўзнинг қўлланиши билан боғлиқ бўлган қўшимча маъно нозикликлари, мазмун ўзгачаликлари турли тасвир усуллари ва воситалари орқали реаллашади. “Аммо таъкидлаш жоизки, бундай қўшимча маъно нозикликлари аксар ҳолларда, аввало, сўз маъно қурилишининг ўзида имконият сифатида мавжуд бўлади, улар сўзнинг маъно қурилиши таркибида илгаридан қайд этилган бўлади” [3;49]. Шу жихатдан қарайдиган бўлсак, сўз такрорлари ҳам матнда маълум қоидага асосланган ҳолда қўлланади. Лексик такрорларнинг бир қанча вариантлари мавжудлиги ва матнда ушбу

вариантлардан мосини тўғри танлаб олиб ишлата олиш, юқорида қайд этилган сўз такрорлари билан боғлиқ қоидага мутаносиб ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, даставвал, уларга лингвистик нуқтаи назардан ёндашамиз.

Сўз такрорига оид бўлган сўз вариантлари асосан мустақил бўлмаган сўз туркумларидан ташкил топган такрорий сўзлардан ҳосил бўлади, бироқ мустақил сўз туркумига мансуб бўлган такрорий сўз вариантлари ҳам учраб туради: **Ҳазил- хазил, хазил – ҳузул, қанча – қанча, қанчадан – қанча** каби.

Биринчи компонентда кучайтирув маъносини ифодаловчи элемент бўлган такрорий сўзларнинг ўзи ҳам кўплаб сўз вариантларини ҳосил қилади. Бундай такрорий сўз вариантлари асосан кучайтирувчи элемент биринчи компонентда келади. Бунда кўпинча биринчи компонентнинг бир бўғинли ва икки бўғинли шаклда келиши вариант ясовчи восита бўлиб хизмат қилади: **топ – тоза, топа- тоза, лоп – лойиқ, лоппа – лойиқ, теп – текис, теппа – текис...**

Лексик такрорларнинг сўз вариантларини яна қуйидаги ҳолатларда ҳам кузатиш мумкин. Аслида белгини кучайтириш учун “**тўла**” сифатига ёки “**тўлмоқ**” феълига боғланиб келадиган **лим** элементи (лим – тўла, лим - тўлди) нинг ўзи ҳам мустақил равишда такрор сўз сифатида қўлланади ва вариантларига эга бўлади: **лимма – лим лиммо – лим** каби.

Юқорида қайд қилиб ўтилган такрорий сўзлар ҳақидаги барча фикр-мулоҳаза ва изоҳларни уларнинг лингвистик хусусиятлари билан боғлиқ тарзда беришга ҳаракат қилдик. Такрорий сўзлар бадиий матнда ҳам алоҳида ўринга эга бўлиб, улар муаллифнинг матнда ифодаламакчи бўлган қатор маъно нозикликлари, маъно бўёқдорликларини очиқ беришга кўмаклашади деб ўйлаймиз.

Адабиётлар рўйхати

1. Абдуллаев. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. Тошкент, Ўзбекистон. “Фан” 1983 й.
2. Йўлдошев М., Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. Ўз. Рес. ФА. “Фан”, 2007й.
3. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов М., Ўзбек тили. Тошкент. 1966 й.

